

УДК 615.015.32:615.2:633.13

Лариса ГУЦОЛ*кандидат медичних наук, доцент, Громадська організація «Медична асоціація ГОМЕОАСТРА», м. Вінниця, Україна (drhutsol@ukr.net)*

Бібліографічний опис статті: Гуцол Л. (2023). Доцільність застосування методу класичної гомеопатії в сучасній медицині на прикладі гомеопатичного препарату *Avena sativa* (огляд літератури). *Фітотерапія. Часопис*, 4, 17–21, doi: 10.32782/2522-9680-2023-4-17

ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ КЛАСИЧНОЇ ГОМЕОПАТІЇ В СУЧАСНІЙ МЕДИЦИНІ НА ПРИКЛАДІ ГОМЕОПАТИЧНОГО ПРЕПАРАТУ AVENA SATIVA (ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ)

Актуальність. Поєднання декількох захворювань в одній особі, особливо у людей похилого і старечого віку, для яких характерна функціональна недостатність печінки, ускладнює формування алгоритму терапії. Актуальним є пошук методів лікування, які здатні забезпечити високу ефективність і відсутність побічних дій, а також цілісний підхід до проблем пацієнта з метою уникнення поліпрагмазії. Автор привертає увагу лікарів на доцільність застосування методу класичної гомеопатії в сучасній медичній практиці, оскільки цей метод дає змогу підвищити ефективність терапії і водночас уникнути побічних дій синтетичних фармпрепаратів.

Мета роботи – проаналізувати й узагальнити дані літературних вітчизняних і зарубіжних джерел щодо обґрунтування доцільності використання однокомпонентних потенційованих лікарських засобів за методом класичної гомеопатії, продемонструвати на прикладі вмісту біологічно активних речовин у вівсі посівному та показань до застосування препарату *Avena sativa* холістичність спектра дії гомеопатичних ліків.

Матеріали та методи. Літературні й електронні джерела інформації щодо історії використання вівса посівного в Україні, вмісту біологічно активних речовин у вівсі посівному та показань до застосування гомеопатичного препарату *Avena sativa*, а також інформації щодо доцільності застосування класичної гомеопатії за наявності коморбідної патології у людей похилого і старечого віку.

Результати дослідження. Дані сучасної наукової медичної літератури підтверджують корисні лікувальні властивості вівса посівного. На прикладі однокомпонентного потенційованого лікарського засобу *Avena sativa* показано, що гомеопатичним препаратам, що використовуються в роботі за методом класичної гомеопатії, властива седативна, імунomodуюча, адаптогенна дія. Практично кожен однокомпонентний гомеопатичний препарат володіє широким спектром дії на організм, тобто впливає на ряд органів і систем організму, що дає змогу лікарю уникнути поліпрагмазії, оскільки за допомогою одного препарату можна нерідко вирішувати водночас проблеми різних органів і систем пацієнта, що вкрай важливо і може бути використано з метою оптимізації алгоритмів лікування осіб із коморбідною патологією для уникнення побічних дій, зокрема алергічних, токсичних. Виражений біологічний ефект поряд із відсутністю молекул сировини в гомеопатичних розведеннях вище C12 забезпечують потенційованим лікарським засобам перспективне місце в лікуванні осіб похилого та старечого віку.

Висновки. Застосування методу класичної гомеопатії в сучасній медичній практиці є важливим, зважаючи на те, що сучасна стратегія Всесвітньої організації охорони здоров'я вбачає необхідність розвитку медичної допомоги населенню як холістичного, інтегративного підходу, орієнтованого на пацієнта. Лікарі ЗПСМ та інших спеціальностей мають бути обізнаними з можливостями методу класичної гомеопатії, щоб ширше застосовувати гомеопатичні препарати в лікуванні осіб із коморбідною патологією з метою уникнення розвитку побічних дій, які властиві синтетичним фармпрепаратам. Доцільним є застосування методу класичної гомеопатії під час лікування осіб похилого і старечого віку, у яких може спостерігатися погана переносимість синтетичних фармпрепаратів через вікові зміни (функціональну недостатність) печінки. Доцільним є викладання курсу гомеопатії у вищих медичних навчальних закладах.

Ключові слова: класична гомеопатія, інтегративна медицина, холістична медицина, природне зцілення, *Avena sativa*, коморбідна патологія, гомеопатичні засоби, навчання гомеопатії.

Larysa HUTSOL

PhD in Medical Sciences, Associate Professor, Public organization "Medical Association HOMEOSTRA", Vinnytsia, Ukraine (drhutsol@ukr.net)

To cite this article: Hutsol L. (2023). Dotsilnist zastosuvannya metodu klasychnoi homeopatii u suchasni medytsyni na prykladi homeopatychnoho preparatu *Avena sativa* (ohliad literatury) [The expediency of applying the method of Classical Homeopathy in modern medicine on the example of the homeopathic remedy *Avena sativa* (literature review)]. *Fitoterapiia. Chasopys – Phytotherapy. Journal*, 4, 17–21, doi: 10.32782/2522-9680-2023-4-17

THE EXPEDIENCY OF APPLYING THE METHOD OF CLASSICAL HOMEOPATHY IN MODERN MEDICINE ON THE EXAMPLE OF THE HOMEOPATHIC REMEDY AVENA SATIVA (LITERATURE REVIEW)

Actuality. Combination of several diseases in one person, especially in the elderly and senile people who may suffer from functional liver disorder, complicates formation of a therapy algorithm. The search for the treatment methods that can ensure high efficiency and absence of side effects, as well as a holistic approach to the patient's problems in order to avoid polypharmacy, is of great significance. The author attracts attention of doctors to the expediency of using the method of Classical Homeopathy in modern medical practice, as this method makes it possible to increase the effectiveness of therapy and at the same time to avoid the side effects of synthetic pharmaceuticals.

The purpose of the research is to analyze and summarize the data of domestic and foreign researches regarding the expediency of using single-component potentised remedies according to the method of Classical Homeopathy, to demonstrate a holistic action of homeopathic remedies on the example of the content of biologically active substances in oats and the indications for homeopathic remedy *Avena sativa* use.

Materials and methods. The literature and electronic sources concerning the history of the use of oats in Ukraine, the biologically active substances content in oats and the indications to the use of homeopathic remedy *Avena sativa* as well as the information concerning the expediency of applying Classical Homeopathy in comorbid pathology, in the elderly and senile people.

Research results. Data of modern scientific medical literature confirm the beneficial properties of oats. Using the example of a single-component potentised remedy *Avena sativa*, it is shown that homeopathic remedies used in Classical Homeopathy have sedative, immune-modulating, adaptogenic effects. Practically every homeopathic medicine has a wide range of action on the human organism, i.e. it influences a number of organs and systems, that allows the doctor to avoid polypharmacy, since one remedy can help to solve the problems of different organs and systems of the patient simultaneously, which is extremely important and can be used in order to optimize treatment algorithms for the people with comorbid pathology to avoid side effects, in particular, allergic and toxic ones. Pronounced biological effect, along with the absence of raw material molecules in homeopathic dilutions above C12, make potentised remedies highly valuable when curing the elderly and senile people.

Summary. Today the application of the method of Classical Homeopathy in medical practice is very important, considering the fact that modern strategy of the World Health Organization claims the need to develop medical care as a holistic, integrative patient-centred approach. Physicians and other specialties should be aware of the possibilities of the method of Classical Homeopathy to ensure wider use of homeopathic remedies when curing people with comorbid pathology in order to avoid the development of side effects that can be caused by synthetic pharmaceuticals. It is appropriate to use the method of Classical Homeopathy in the treatment of elderly and senile persons who may have poor tolerance to synthetic pharmaceuticals due to age-related changes (functional insufficiency) of the liver. It is advisable to teach Homeopathy course in higher medical educational institutions.

Key words: Classical Homeopathy, integrative medicine, holistic medicine, nature healing, *Avena sativa*, comorbid pathology, homeopathic remedies, teaching homeopathy.

Вступ. Актуальність. Сучасна медицина досягла високого рівня діагностики й лікування багатьох захворювань. Розроблено блискучі методики в хірургії, створено велику кількість лікарських препаратів. Водночас, незважаючи на величезні досягнення, в медицині існує ряд проблем (Garnyk et al., 2019; Hutsol, 2011; Serkova et al., 2005).

Так, за даними експертів ВООЗ, сьогодні людина віком до 40 років уже має 2–4 захворювання, до 60 років – 5–7 захворювань, а після 70 років – 8–10 хвороб і більше. З роками приходить виснаження імункомпенсаторних і нейрогуморальних механізмів адаптації організму до несприятливих

факторів, яких, на жаль, надзвичайно багато в оточенні сучасної людини (Garnyk, 2019).

Поєднання декількох захворювань в однієї особи, особливо в людей похилого і старечого віку, ускладнює діагностику і формування алгоритму терапії, тому вивчення шляхів оптимізації лікування коморбідної патології є однією з актуальних проблем сучасної медицини (Hutsol, 2016; Garnyk, 2019).

Актуальними стають питання пошуку методів лікування, які здатні забезпечити високу ефективність і відсутність побічних дій, а також цілісний підхід до проблем пацієнта з метою уникнення поліпрагмазії (Hutsol, 2011; Chekman, 2019). Адже, за свідчен-

ням провідних вітчизняних фахівців у галузі терапії, «у світі... зросла кількість лікарських ускладнень, медикамент став нерідко небезпечнішим від хвороби, з приводу якої він призначається» (Serkova et al., 2005).

Згідно з експертною оцінкою ВООЗ (Bulletin of WHO, 1987), 75 % усіх хворих, які страждають на хронічну патологію, мають лікуватися лише препаратами рослинного походження (Garnyk, 2019).

За даними численних вітчизняних і зарубіжних наукових медичних джерел, методу класичної гомеопатії притаманна висока ефективність, відсутність алергійних, токсичних та інших побічних дій, оригінальний цілісний підхід до проблем пацієнта. Це підтверджено стратегією Всесвітньої організації охорони здоров'я та стратегіями інших міжнародних медичних організацій щодо розвитку застосування гомеопатії як методу альтернативної медицини (Hutsol, 2011; Hutsol, 2016; Chekman, 2019; Kayne, 2006; Kayne, 2007; Treuherz, 2010; The European Committee for Homeopathy, website; WHO, website).

Зважаючи на зазначені вище проблеми терапії коморбідної патології, потребу в оптимізації алгоритмів лікування хворих із поєднаною, коморбідною патологією, вважаємо актуальним звернути увагу лікарів загальної практики – сімейної медицини (ЗПСМ), реабілітологів та лікарів інших спеціальностей на доцільність застосування методу класичної гомеопатії в сучасній медичній практиці (The European Committee for Homeopathy, website).

Застосування однокомпонентних гомеопатичних (потенційованих) препаратів є актуальним, на нашу думку, також у зв'язку з тим, що ряд сучасних учених звертають увагу на той факт, що фізіологічне старіння організму супроводжується серйозною незворотною функціональною та органічною перебудовою всіх органів і систем, включно з шлунково-кишковим трактом, зокрема печінкою (Poliakova, Kramar, 2023). У зв'язку із цим лікарю важливо пам'ятати про те, що в організмі осіб похилого і старечого віку утруднюється метаболізм синтетичних фармпрепаратів, оскільки для печінки людей цих вікових категорій характерна мітохондріальна дисфункція, функціональна недостатність.

Мета роботи – проаналізувати й узагальнити дані літературних вітчизняних і зарубіжних джерел щодо обґрунтування доцільності використання однокомпонентних потенційованих лікарських засобів за методом класичної гомеопатії. Продемонструвати на прикладі вмісту біологічно активних речовин у вівсі посівному та показань до застосування препарату *Avena sativa* холістичність спектра дії гомеопатичних однокомпонентних ліків.

Матеріали та методи дослідження. Літературні й електронні джерела інформації щодо історії використання вівса посівного в Україні, вмісту біологічно активних речовин і показань до застосування гомеопатичного препарату *Avena sativa*, а також інформації щодо доцільності застосування класичної гомеопатії за наявності коморбідної патології у людей похилого і старечого віку.

Результати дослідження та їх обговорення. Наша щедра українська земля дає величезну кількість рослин, цілющі властивості яких перевірені віками. Серед них цибуля, часник, барвінок, вероніка, живокіст, звіробій, конвалія, кропива, кульбаба, мандрагора, цикорій, пирій, півники (ірис), багно звичайне, ромашка лікарська, чистотіл звичайний і багато інших (Antoniv, 2023; Garnyk, 2010; Korniiievskiy et al., 2021; Hrodzinskyi, 1992; Chekman, 2003). Потенційовані препарати рослинного походження широко використовуються в класичній гомеопатії поряд із препаратами мінерального і тваринного походження (Hutsol, 2011). Близько 65 % усіх гомеопатичних лікарських засобів виготовляються із сировини рослинного походження (Kayne, 2006).

Як приклад наводимо інформацію про показання до застосування однокомпонентного гомеопатичного (потенційованого) препарату *Avena sativa*, який справляє седативну, імуномодулюючу й адаптогенну дію та позитивно впливає на функцію ряду органів і систем організму людини.

Сировиною для виготовлення цього гомеопатичного лікарського засобу є **овес посівний** – *Avena sativa* L. (*Avena* – стародавня лат. назва вівса; *sativus* – посівний) – однорічна культивована трав'яниста рослина родини злакові – Poaceae (Pharmacological encyclopedia).

Цікавими є відомості з етимології української ботанічної назви цієї рослини. Відомо, що наші предки в прадавні часи приносили в жертву богам чи одному головному Богу бика, теля, тура, корову. Пізніше почали приносити в жертву вівцю, барана або ягня, якого називали *овен*. У подальшому святитель Рама жертву вбивства тварини замінив споживанням вівсяного хліба (Antoniv, 2023).

Вважають, що склад ОВ, який є у назві «овес», – це архетип світотворення, розумної дії та святості. Він присутній у таких важливих словах, як *Овен*, *слово*, *мова*, *говір*, *Говерла*, *голова*, *овація*. Одне з перших слів розумної істоти, якою є людина, – усвідомлений вигук здивування, відкриття, захоплення, – це слово «О!»; «Овва!». Назва першого знаку зодіаку *Овен* утримує в собі склад «ов» (Antoniv, 2023). Зауважимо, що англійською мовою здивування, радість зазвичай передається вигуком *Wow*, де також бачимо співзвучне *ОW*.

Овес як культуру землеробства, їжу для людини (зокрема, у вигляді борошна для випічки дуже смачного й корисного хліба) та лікарську рослину, а також як еталонний корм для тварин здавна високо цінували наші предки. Назва *овес* походить від двох слів: *ове* (Овен) і *с* (сіяний). Перші сіячі вівса отримали імена *Овсій* (*овесу сіячі*). Їхні діти вже мали прізвища Овсієнко, Овсійчук (Antoniv, 2023).

Присутність такого змістовного, значущого стародавнього складу *ОВ* у назві злакової культури *овес посівний*, на нашу думку, свідчить про велике значення цієї рослини в культурі українського народу з глибокої давнини.

Хімічний склад. У зерні вівса є цукри, крохмаль (50–60%), білкові речовини (14–16%), жирна олія (6–9%), вітаміни групи В, вітамін Е, каротиноїди, холін, стерини (стигмастерин, β -ситостерин, холестерин та ін.), стероїдні сапоніни (авенакозид А), органічні кислоти (щавлева, малонова, ерукова), кумарини, макро- і мікроелементи (калій, кальцій, фосфор, магній, ферум). Трава вівса містить флавоноїди: похідні апігеніну, лютеоліну, трицину; полісахариди: авенарин, авенін, авеналін; вітаміни, органічні кислоти: яблучну, щавлеву, аконітову та ін.; амінокислоти: триптофан, лізин; стероїдні сапоніни; макро- і мікроелементи: калій, силіцій, магній, фосфор, ферум, манган, цинк, мідь (Pharmacological encyclopedia; Hrodzinskyi, 1992).

Показання до застосування гомеопатичного препарату *Avena sativa* (Murphy, 2006). Відмічено селективну дію на мозок і нервову систему, позитивний вплив на функцію їхнього живлення.

Нервова система. Провідними показами є нервові виснаження, загальна слабкість. Безсоння з нервовим виснаженням і слабкістю, хронічне безсоння.

Біла гарячка. Наркотична залежність. Алкоголізм. Безсоння через наркотики або алкоголь.

Нервові серцебиття.

Нервові тремтіння у літніх людей. Хвороба Паркінсона, хорея та епілепсія.

Симптоми розумової або фізичної перевтоми. Тупість, млявість. Труднощі мислення та розуміння. Неможливість зосередитися.

Нервові виснаження від розумової праці або від занепокоєння та тривоги. Втома із сонливістю. Іпохондрія. Депресія. Дратівливість.

Сон. Хронічне безсоння. Безсоння при виснаженні, після хвилювання, психічного навантаження, після грипу. Безсоння алкоголіків, з білою гарячкою.

Голова. Нервовий головний біль під час менструації з печінням у маківці. Потилічний головний біль. Біль у глибині мозку. Головний біль під час менструації.

Ніс. Риніт. Водянисті виділення. Гострі застудні захворювання.

Серце. Кардит. Ендокардит. Ревматичне ураження серця. Серцебиття.

Кінцівки. Оніміння, ніби паралізовані. Слабкість, посмикування, тремтіння рук. Зменшена сила руки. Оніміння, втрата чутливості. Паралітична слабкість. Ревматичні болі.

Жінки. Аменорея, дисменорея.

Чоловіки. Зниження сексуального бажання. Схильність до мастурбації. Статева слабкість після виснажливих захворювань. Проблемна ерекція. Сперматорея. Імпотенція після сексуальних надмірностей.

Шлунково-кишковий тракт. Діарея.

Сеча. Осад, підвищення вмісту фосфатів.

Таким чином, дані сучасної наукової медичної літератури підтверджують мудрість наших предків, які глибоко шанували овес посівний і широко використовували його корисні лікувальні властивості (Antoniv, 2023; Hrodzinskyi, 1992).

На прикладі однокомпонентного потенційованого лікарського засобу *Avena sativa* показано, що гомеопатичним препаратам, які використовуються в роботі за методом класичної гомеопатії, властива імунomodуюча, адаптогенна дія. Крім того, практично кожен однокомпонентний препарат володіє широким спектром дії на організм, тобто впливає на ряд органів і систем організму, що дає змогу лікарю уникнути поліпрагмазії, оскільки за допомогою одного препарату можна вирішувати водночас проблеми різних органів і систем пацієнта (Hutsol, 2011; Hutsol, 2016; Chekman, 2019; Кауне, 2006; Кауне, Кауне, 2007; Мургу, 2006), що вкрай важливо і може бути використано з метою оптимізації алгоритмів лікування осіб із коморбідною патологією для уникнення побічних дій, зокрема алергічних, токсичних.

Ряд лікарських засобів у класичній гомеопатії носять назву «поліхрест», тому що такі препарати (наприклад, *Aconitum napellus*, *Apis mellifica*, *Calcium carbonicum*, *Lachesis mutus*, *Nux vomica* й інші) справляють цілісний регулюючий зцілюючий вплив практично на весь організм хворого, на всі системи організму (Hutsol, 2011; Кауне, 2006).

Виражений біологічний ефект поряд із відсутністю молекул сировини в гомеопатичних розведеннях вище С12 забезпечують таким потенційованим лікарським засобам перспективне місце в лікуванні осіб похилого та старечого віку, у яких нерідко спостерігається функціональна недостатність печінки, що утруднює терапію за допомогою синтетичних фармпрепаратів (Hutsol, 2011; Chekman, 2019).

Висновки. 1. Застосування методу класичної гомеопатії в сучасній медичній практиці є важливим, зважаючи на те, що сучасна стратегія Всесвітньої організації охорони здоров'я вбачає необхідність розвитку

медичної допомоги населенню як холістичного, інтегративного підходу, орієнтованого на пацієнта.

2. Лікарі ЗПСМ та інших спеціальностей мають бути обізнаними з можливостями методу класичної гомеопатії, щоб ширше застосовувати гомеопатичні препарати в лікуванні осіб із коморбідною патологією з метою уникнення розвитку побічних дій, які властиві синтетичним фармпрепаратам. Особливу актуальність має застосування методу класичної гомеопатії під час лікування осіб похилого і старечого віку, у яких може спостерігатися погана переносимість синтетичних фармпрепаратів через вікові зміни (функціональну недостатність) печінки.

3. Доцільно викладати курс гомеопатії у вищих медичних навчальних закладах. Методичний ресурс для цього в Україні є: існують програми з основ гомеопатії для студентів різних факультетів (спеціальності «Стоматологія», «Медична психологія», «Лікувальна справа», «Педіатрія», «Медико-профілактична справа» (Fundamentals of Homeopathy, 2012), «Фармація», «Клінічна фармація» (Fundamentals of Homeopathy, 2013), що затверджені МОЗ України, а також існує якісний навчальний посібник для студентів вищих медичних навчальних закладів IV рівня акредитації «Основи гомеопатії» (Hutsol, 2011).

ЛІТЕРАТУРА

- Kayne S. B., Kayne L. R. Homeopathic Prescribing Pocket Companion. London, Chicago : (PhP) Pharmaceutical Press, 2007. 189 p.
- Kayne S. B. Homeopathic Pharmacy: Theory and practice. 2nd Ed. Edinburg. London: Elsevier LTD, 2006. 386 p.
- Murphy R. Nature's Materia Medica : 1400 Homeopathic and Herbal Remedies. Third Edition. Lotus Health Institute. USA: R.R. Donnelley and Sons, Company, 2006. 2214 p.
- The European Committee for Homeopathy. URL: <https://homeopathyeurope.org/>
- Treuhertz F. Genius of Homeopathy. Glasgow : Saltire Books Ltd., 2010. 350 p.
- WHO traditional medicine strategy: 2014-2023. URL: www.who.int/medicines/publications/traditional/trm_strategy
- Антонів С. Рослини й історія розвитку України і людства. Вінниця : ТОВ «Твори», 2023. 268 с.
- Гарник Т. П., Петріщева В. О., Гарник К. В., Ігнагова Ю., Парчамі Газзе Сепідех. Клінічний досвід застосування фітозасобів у хворих із коморбідною патологією. *Науково-практичний часопис «Фітотерапія»*. 2019. 3. С. 22–26.
- Гарник Т.П., Волошин О.І., Васюк В.Л., Волошина Л.О. Ліки рослинного походження в клініці внутрішніх хвороб – один із важливих шляхів вирішення проблеми коморбідності. Матеріали першого з'їзду «Народна медицина в Україні». Київ, 2010. С. 60–61.
- Гуцол Л. П. Основи гомеопатії : навч. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закладів IV рівня акредитації. Вінниця : Нова Книга, 2011. 344 с.
- Гуцол Л.П. Сила гомеопатії. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 100 с.
- Корнієвський Ю. І., Корнієвська В. Г., Куліченко А. К., Панченко С. В. Фармацевтична ботаніка. Латинська термінологія : навч. посіб. для студентів I–III курсів фарм. ф-тів спец. 226 «Фармація, промислова фармація», освітн. прог. «Технології парфумерно-косметичних засобів». Запоріжжя : Вид-во ЗДМУ, 2021. 107 с.
- Лікарські рослини : енциклопедичний довідник / відп. ред. А. М. Гродзінський. Київ : Видавництво «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, Український виробничо-комерційний центр «Олімп», 1992. 544 с.
- Овес посівний. Фармакологічна енциклопедія. URL: <https://www.pharmacyclopedia.com.ua/article/3105/oves-posivnij>
- Основи гомеопатії: програма навчальної дисципліни (курс за вибором) для студ. стоматол. фак. вищ. мед. навч. закладів III–IV рівнів акредитації : «Стоматологія». Київ, 2012. 19 с.
- Основи гомеопатії: програма навчальної дисципліни (курс за вибором) для студ. вищ. мед. навч. закладів III–IV рівнів акредитації : «Медична психологія». Київ, 2012. 18 с.
- Основи гомеопатії : програма навчальної дисципліни (курс за вибором) для студ. вищ. мед. навч. закладів III–IV рівнів акредитації : 7.110101 «Лікувальна справа» ; 7.110104 «Педіатрія» ; 7.110105 «Медико-профілактична справа». Київ, 2008. 16 с.
- Основи гомеопатії : типова програма (курс за вибором) для студ. вищ. фармацевт. навч. закладу та фармацевт. фак. вищ. мед. навч. закладів III–IV рівнів акредитації напряму 1202 «Фармація» : 7.12020102 «Клінічна фармація». Київ, 2013. 19 с.
- Полякова Д. О., Крамар С. Б. Вікові зміни печінки. Актуальні проблеми сучасної медицини. 2023. 23, 1 (81). С. 194–198.
- Серкова В. К., Станіславчук М. А., Монастирський Ю. І. Факультетська терапія. Вінниця : Нова книга, 2005. 624 с.
- Чекман І. С. Клінічна Фітотерапія. Київ : Вид-во А.С.К. 2003. 552 с.
- Чекман І. С. Рецензія на науково-популярне видання «Сила гомеопатії» к. мед. н., доцента Лариси Петрівни Гуцол. *Науково-практичний часопис «Фітотерапія»*. 2019. 3. С. 62–63.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2023
Стаття прийнята до друку 24.11.2023

Конфлікт інтересів: відсутній.
Електронна адреса для листування з автором:
drhutsol@ukr.net